

RIJEČ PRIREĐIVAČA

„Gdje se žena poštuje, tamo je i bogovima ugodno, gdje se ženi ne iskazuje poštovanje - tamo nijedno djelo ne donosi ploda”.

Niče

Najteže je pisati o knjigama i životnim pričama prema kojima autor nema spisateljsku distancu, koje čine dio njegove prošlosti i genetsko-kulturološkog koda - nevidljivog pečata utisnutog duboko u dnu našeg najintimnijeg bića. Stoga roman mog djeda po majci Radovana Stevovića *Biografija jedne žene* istovremeno doživljajvam i kao duboko ličnu, autentičnu i stvaralački originalnu ispovijest, ali i kao priču u kojoj ima mnogo toga što je opšte ili kolektivno i što u većoj mjeri predstavlja biografiju jednog vremena i naroda.

Na priređivanje ove vrijedne literarne zaostavštine došla sam vođena idejom književnice iz Herceg-Novog - Bosiljke Pušić, majke kantautora Ramba Amadeusa, koja je jedno od najkreativnijih ženskih pera na srpsko-crnogorskom prostoru. Otkucala sam djedove *Pjesme za djecu*, koje je on posvetio svojoj rano preminuloj djeci nestaloj u vihoru Drugog svjetskog rata i nakon njega - Mariji, Vidosavi, Njegosavi, Vladimiru i Miloradu. U uvodu ove knjižice napisano je: „Od najranije mladosti zavolio sam dječju poeziju i želio da nekad nešto i ja napišem za djecu. Teške ekonomske prilike - bijeda, siromaštvo, svakodnevni napori za održavanje egzistencije, omeli su moje želje.

Rat i Revolucija donijeli su najveće patnje i stradanja. Rat je odnosio žrtve i na tom putu nije pošedio ni mene. Nijesam bio u mogućnosti da poljubim svoju mrtvu djecu, da ih po roditeljskoj obavezi stavim u grob. Na mom ratnom putu susretao sam napuštenu djecu, ratnu siročad iz manastirskih domova, zbjegova, popaljenih naselja, nađenu na putevima. Ona su mi zamjenjivala moju rođenu djecu. Radovao sam se susretu s njima, strahovao da ću ih premale, nedorasle za borbe i marševe, izgubiti. I pored moje velike želje da ih sačuvam od smrti, taj strah se u većini slučajeva obistinilo - izginuli su junački u vrtlogu rata i Revolucije. Ove pjesme napisao sam u osmoj deceniji života sa najvećom ljubavlju. O ostalom će čitalac sam prosuditi”.

Za djedove pjesme za djecu sva njegova unučad bila su posebno emotivno vezana, barem ja i danas svaku pjesmu znam napamet, kao što sam zapamtila i situacije u kojima su nastajale, kom djetetu i fenomenu su posvećene. Mnoge od tih pjesama nastajale su pred mojim očima, pa se mogu smatrati i svjedokom djedove stvaralačke inspiracije i literarnog nadahnuća. Pjesme sam ukrasila sličicama sa interneta, ubacila u *attachment* i forvardovala Bosiljki. Tako je počela internet-prepiska između Boke i mene, u kojoj sam joj svakog dana pisala o prizorima, događajima i uspomenama koje nosim duboko u sebi i koje čine najpoetičniji dio mog bića.

Djed i baka su bili veliki pedagozi koji su unučadima znali da se posvete i na nenametljiv način ih poduče osnovnim životnim vrijednostima. Mislim da su uspomene ponesene iz njihove porodične kuće u Lovčencu ne samo ono najvrjednije što njihova unučad i danas čuvaju u sebi, nego i veliki razlog zbog kojeg svoje djetinjstvo smatraju ispunjenim i srećnim. Tako sam iz dana u dan Bosiljki opisivala njihovo dvorište u kojem je bogato rađala svaka vrsta voća, od dunje i lijeske do kruške-karmanke, marelice i oraha. Opisivala sam joj časove provedene u toplim porodičnim razgovorima i društvenim igrama, kulturne filmove gledane na „crno-bijelom” televizoru i starocrnogorske

običaje i rituale življenja kojih se do posljednjih dana svojih života nisu odrekli. Bakin stari bajun od orahovine bio je prava riznica stvari koje su Stare Crnogorke smatrale svetinjama - u njemu je čuvala svoju udadbenu i ukopnu narodnu nošnju, u kojoj je insistirala da bude sahranjena, kao i ikonu Svetog Petra Cetinjskog. Pisala sam joj o Lovćencu kao crnogorskoj enklavi na vojvođanskom prostoru, u kojoj su njihovi stanovnici i danas očuvali jezik, način izgovora, tradiciju, običaje i shvatanja kao da se nisu nikada odselili sa Cetinja i njegove okoline - Cuca, Velestova, Čeva i drugih oblasti Katunske nahije, kao i drugih nahija Stare Crne Gore.

Spomenula sam i tragični dio te priče kojeg se sjećam iz bakinog kazivanja o tome kako su izgubili četvoro djece prije i u toku Drugog svjetskog rata, a u doba Informbioa i peto dijete - najstarijeg sina Milorada, koji je bio najljepši i najtalentovaniji od njihove devetoro djece. Meni je i tada, kao djevojčici i danas kao formiranoj ženi, bila podjednako strašna priča o ljudima koji su tako teške gubitke morali da podnesu na putu do slobode, da bi u vrijeme kad su trebali da dobiju najveću društvenu satisfakciju, od strane tog istog društva izgubili i ono najdragocjenije što su imali. Po svakom njihovom gestu i riječi moglo se vidjeti, i pored toga što su bili vedri ljudi, da Miloradovu smrt nikada nijesu preboljeli i da ih ta božja nepravda boli više nego sve ono što su do tada položili na oltar sopstvenih i opštih ciljeva.

Milorad je bio tragična žrtva jednog isto tako tragičnog doba u kojem su ljudi bili ubijani ljudima. Kao djevojčica dugo sam zagledala njegov lik, uramljen iznad djedovog i bakinog bračnog kreveta od tamnog hrastovog drveta - lik koji je bio pun čistote i biblijske, iskonske ljepote. Bez obzira na vrijeme koje je prošlo i na smrt koja nas sve pokušava izbrisati iz sjećanja, osjećala sam da takav pogled ne umire nikada jer onakav sjaj u očima predstavljao je svjetlost koja je vječna. Da li bi bilo teško, pitala sam se, rekonstruisati njegovu ličnost, njegove mlada-

lačke poglede na sve ono što se tih godina odigravalo, njegova maštanja o budućnosti koju nije doživio? Da li bi ja ili neko drugi mogao napisati knjigu kroz koju bi Milorad nastavio da živi?

Tako je na osnovu mojih kazivanja Bosiljka Pušić počela da ispisuje poglavlja romana *Radovan i Itana*, koja mi je gotovo svakog dana forvardovala preko interneta. Odgovorila sam joj da je njihov život zaista dostojan jednog dobrog realističkog romana, koji osim što je djed ostavio zapis o njihovim životima, nije imao ko da napiše. Ona me pitala o kakvom se zapisu ili memoarima radi jer je uspješno obradila predratni period, ali o Drugom svjetskom ratu i kolonizaciji Crnogoraca za Vojvodinu imala je malo podataka. Osim ljudi iz porodičnog kruga sa kim su se oni poznavali, kako je došlo do toga da djed na samom početku rata pristupi komunističkom pokretu i odmetne se u gerilu? Na kakav način je izvedena kolonizacija i kako su se Crnogorci adaptirali na uslove života u Vojvodini? I pored toga što sam pouzdano poznavala njihovu ličnu i porodičnu priču, o okolnostima sa kojima su se susretali tokom Drugog svjetskog rata i dobu Informbiroa nisam imala dovoljno podataka i nisam tako dobro poznavala društveno-istorijski kontekst tog vremena, čak o kolonizaciji Crnogoraca osim istorijskih radova, nije sam naišla ni na kakav privatni dokument.

Slavili smo sedamnaesti rođendan mog sina Petra u najužem porodičnom krugu kada je došla moja majka i donijela rukopis koji joj je otac ostavio, otkucan gustim proredom na pisačkoj mašini *Remington*, koji mu je ona kupila od svoje prve plate. Čim sam prelistala *Biografiju jedne žene*, koju sam nekada davno imala u rukama ne shvatajući zapravo da je to roman njihovog života, bilo je jasno da nikakav dodatni materijal nije potreban i da se sve što je djed želio da ispriča već nalazi na tih stotinak stranica. Tekst sam podijelila brojevima po unutrašnjem osjećaju na logičko-misaone cjeline i nikakve druge intervencije

nijesu trebale jer je bio veoma pismeno napisan, prožet unutrašnjom dinamikom kazivanja.

Tada se Bosiljkino pisanje obustavilo i počela sam da pišem ja, tako što sam joj svakog dana u *attachmentu* slala po jedno otkucano poglavlje romana. Objasnila sam joj da sam za dati materijal znala i da sam ga smatrala ličnom uspomenom, ali ne i autobiografskim romanom. Ona se složila sa tim da nema svrhe pisati „priču o priči”, kada pred sobom imamo originalno autorsko kazivanje i rekla da joj je drago što je poslužila kao medijum, odnosno osoba koja je pomogla da se realizuje pišćeva namjera da rukopisna zaostavština nakon trideset i šest godina ugleda svjetlo dana i doživi punu čitateljsku recepciju. Boka je dala rukopis romana svom nekadašnjem učeniku Momiru Mićunoviću iz Herceg-Novog, koji je na impresionistički emotivan način napisao nadahnut predgovor.

Kada sam se nakon priređivanja rukopisa srela sa rođakom kojeg nisam vidjela od svoje šesnaeste godine (dvadeset i osam godina) - Nenadom Stevovićem, istraživačem crnogorske dijaspore, na promociji njegove tri knjige posvećene kolonizaciji Crnogoraca u Vojvodinu, koji mi je obećao da će mi pomoći oko publikovanja djedovog romana - mojoj sreći nije bilo kraja. Iste večeri Nenad mi je forvardovao slike Radovana i Milorada Stevovića koje je izdvojio iz svoje arhive koja broji blizu sedam hiljada crno-bijelih fotografija kolonista. Sa kompjuterskog ekrana blještao je Miloradov lik, u koji sam ponovo gledala kao omađijana. Dugo sam posmatrala sliku mog mladog ujaka, koji je napustio ovaj svijet u godinama kada je sigurnim korakom trebalo da uđe u njega. Napokon sam osjetila da se krug zatvorio, da se sklopio mozaik komadića koji su od vremena djetinjstva stajali negdje u meni i da je konačno sastavljena priča koju mogu da podijelim sa drugima.

Knjiga *Biografija jedne žene*, kako se lako da primijetiti, sastoji se od tri temporalna plana - predratno doba, Drugi svjetski rat i opis kolonizacije Crnogoraca za Lovćenac. Do posljednje

stranice kucanja teksta nijesam znala na kojem je društvenom ili istorijskom događaju djed prekinuo svoje kazivanje i kako se njegova priča završava. Pri kraju mog priređivačkog rada bilo mi je jasno da je roman završio mislima i idejama u koje je iskreno vjerovao, a koje su se odnosile na izgradnju jednog boljeg, ljudskijeg i humanijeg društvenog sistema - socijalizma. Njegovo kazivanje se upravo završava oko 1948. godine, koja je za njihovu porodicu i čitavo jugoslovensko društvo predstavljala bolno, traumatično i razočaravajuće doba, da o njemu nije mogao ili nije vidio svrhu da piše.

O tome šta se odigravalo nakon tog perioda, saznala sam iz teksta moje majke *Omaž stradalim*, objavljen u knjizi Triva Zolaka i njegove unuke Olivere Kukić *Čudesna moć žene (Uspješne žene Crne Gore)*, nastalog na osnovu tonskog snimka, u kojem majka govori o poslijeratnim stradanjima, proživljenim kroz vizuru sedmogodišnje djevojčice. Tek tada je priča bila kompletna, i pored toga što je uočljiva razlika u stilu i tonalitetu - kazivanje mog djeda obojeno je tragičnom, ali i duhovitom intonacijom (naročito u odjeljku posvećenom kolonizaciji i prilagođavanju Crnogoraca na nove uslove života), dok u kazivanju moje majke preovlađuju tamni tonaliteti, koje je jedno duboko nelogično i turbulentno vrijeme sve do danas ostavilo u njenom biću.

Mislim da su doba od kraja šezdesetih do kraja osamdesetih Radovan i Itana proživjeli kao zadovoljni ljudi, koji su dočekali jedanaestoro unučadi i dvoje praunučadi. Njihov dom je posebno u toku zimskih i ljetnjih raspusta uvijek vrvio od djece, kojoj su oni na topao način umjeli da se posvete. Ono što je njihov život na srećan način u tom periodu obilježilo bilo je rađanje unučadi: Ivana, Miloša i Ljiljane Pavličić, Vladimira i Biljane Kovačević, Radovana i Tatjane Stevović, Vladimira, Sofije (Lane), Svetlane i Ive Kalezić i praunučadi Vukašina i Bojane Davidović. Doba građanskog rata u Jugoslaviji Radovan i Itana nisu dočekali - sudbina je i u tome prema njima bila blagonaklo-

na jer krvave devedesete svakako bi doživjeli kao veliki poraz ideala bratstva i jedinstva za koji su se borili i u koji su do zadnjeg dana svojih života iskreno vjerovali.

Sa bakom sam posljednje ljeto provela u Lovćencu, dok je djed završavao porodičnu kuću u Boki Kotorskoj, u Lepetana-ma, koju je ostavio svojoj djeci, odnosno unucima i unukama. Prizore kojih se živo sjećam tog pretposljednog ljeta njenog života danas mogu opisati kao tragikomične ili kao nerazumije-vanje generacija. Ja sam imala nepunih šesnaest godina, a ona nepunih osamdeset. Odmah mi je objasnila, čim me vidjela, da mlada djevojka ne treba da nosi „rog ukraj čela” (mislila je na visoko podignut, ukoso povezan konjski rep), da se šminka jer je smatrala da je ljepota u prirodnosti i neupadljivosti, da nosi velike minduše od bižuterije i da se uteže u lasteks-farmerice. Takođe ne treba da sjedi kada u kuću dođu gosti, već ukoliko uđe „muško dijete od četiri godine”, ona je dužna da ustane. „Svaka riječ treba prvo da se promisli, pa izusti - skupe su rije-či”, kazala je.

Pravila su iz dana u dan počela da se nastavljaju i umnožava-ju: žena nikada ne treba da trči da zauzme mjesto na čelu trpeze, da uzima za sebe najbolji komad mesa i da priča mnogo. Ona treba da posluži goste, sjedne sa strane, da ne upada muškar-cima u riječ i trudi se da govori „malo, ali pametno”. Ukoliko neki muškarac iz porodičnog kruga izgovori nešto nesuvislo, ona ne treba da ga javno pred svima prekori da mu ne bi narušila ugled, već da ga kad se svi razidu pozove i smireno u četiri oka mu kaže šta misli. Žena je ta koja treba da čuva dostojanstvo i ime sopstvene porodice - i roda i doma, ne treba da bude viđana na javnim mjestima, osim u pratnji muškog člana porodice, ne treba da stoji pored otvorene kapije i glasno se smije, generalno - treba da privlači pažnju onim što je u njoj, njenom biću, a ne na njoj.

Iskreno rečeno, ili su bakina pravila ponašanja bila previše arhaična, ili ja nisam bila dobar učenik, ali nismo se razumje-

le jer se meni činilo da ona svojim nepisanim, patrijarhalnim normama potcjenjuje žene i tretira ih kao bića niža u odnosu na muškarce. Kada bi se nekom rodilo muško dijete, bila bi sva srećna i ozarena, a kada bi čula da se rodilo žensko, samo bi rekla: „Voliji smo bili da je muško, ma kad je Bog tako rekao - neka mu je živa i zdrava”. Ukoliko djevojci neki muškarac kaže: „Dođi, mala, u mrak da ti ša’nem (šapnem) nešto”, ona treba da odgovori: „Čujem ja dobro i na svijetlu”. Kada je ona na kraju rekla da iz kutije *Puetit-Buerra* treba da pojedem polomljeni keks, da bi gostima-muškarcima ostavila čitavi, ne samo da sam se bacila na keks i pojela i čitave i polomljene komadiće, nego sam u suzama zvala oca i molila ga da me vrati u Podgoricu.

Otac je hladno odgovorio da ne izigravam „besne gliste”, da ne postupam „mimo dogovora”, već da ostanem do kraja raspusta i slušam babu. Tako smo se baka i ja „slušale”, ona je pričala svoju, a ja opet svoju priču, sve dok se na kraju nije vratio djed i kupio mi najskuplje cipele od plavog antilopa, kakve nije imao niko u Gimnaziji. Djed je, inače, po pitanju tradicije, načina oblačenja, morala i drugih pojedinosti, bio liberalniji i modernijih shvatanja od bake. Bio je omiljen u društvu i samo u Lovćencu je imao preko stotinu kumstava.

Bakine moralne norme i pravila ženskog ponašanja u potpunosti sam razumjela tek nakon priređivanja ovog romana, koji mi je pomogao da sagledam cjelokupni kulturološki, tradicijski i istorijski kontekst u kojem su živjele moje pretkinje ili žensko stablo mog rodoslova, da ga doživim na personalan način, ne kao nešto nametnuto, već kao nešto sa čim su se one rađale i prolazile kroz život i životna iskušenja. Po starocrnogorskim kodeksima ljepota žene manje se cijenila od njenog porijekla - jedna od najvažnijih stvari bila je da je od dobre i junačke kuće.

Crnogorske žene su učestvovala u svim oslobodilačkim ratovima, ali nikada nije zabilježeno tako masovno njihovo učešće kao u Narodnooslobodilačkoj borbi od 1941. do 1945. godine.

Samo u čuvenoj bici na Sutjesci učestvovalo je blizu tri hiljade žena, čija je prosječna starost bila dvadeset i jednu godinu! Za učešće u NOB-u od 1941. godine 3.344 žene su dobile Partizanske spomenice, a za herojske podvige u toku rata Ordenom narodnog heroja odlikovano je devedeset žena u Jugoslaviji. Od ukupno 475 hiljada boraca u toku NOR-a, učešće ženskih boraca iznosilo je 141 hiljadu, odnosno trideset odsto. Za jugoslovenske partizanke znao je cio svijet, naročito za pogibije herojskih Crnogorki jer ono što se odigravalo na našim prostorima tog vremena zapisano je i u inostranim arhivima i publikacijama. Generali hitlerovske Njemačke nisu mogli da vjeruju da su žene tako masovno pristale uz svoje muškarce u zajedničkoj borbi protiv nacizma. I baka Itana je bila nagrađena Ordenom zasluga za narod.

Tragove literature posvećene položaju crnogorske žene kroz istoriju ostavili su putopisci, istraživači i književnici. Tako je Pavle Rovinski u knjizi *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti* pisao: „Neobično velika opterećenost crnogorske žene teškim poslovima održava ravnotežu sa vojnim pohodima Crnogoraca, na kojima se on odriče mnogo toga i strada do stupnja rizikovanja života. On taj rizik ne čini lično radi sebe, već radi te iste porodice, pa brigu o njoj mora da vodi njegova žena koja nosi odgovoran epitet - domaćice kuće”, dok knjaz Nikola podsjeća svoje Crnogorce da „bez junakinja ne biva ni junaka”.

Italijanski romansijer i novinar Đuzepe Markoti u svojoj knjizi *Crna Gora i njene žene* (1896), piše: „Žene daju velik doprinos i tokom rata noseći namirnice borcima, puneći oružje, prateći kretanje neprijatelja, noseći pisma, povlačeći ranjene u zaklon i pružajući im prvu pomoć. Tako ove brđanke predstavljaju pomoćnu vojsku koja omogućava da se nijedan jedini čovjek u borbi ne omete. Crnogorska žena nije samo muza bitaka i proročica pobjeda, ne služi samo za njegovanje ratnika i slavljenje mrtvih. Njenu ratničku snagu dostojanstveno slave i narodne pjesme. Žena služi muškarce, međutim - ona je sveti-

ca za njih. Za Crnogorce, kao i sve viteške narode, poštovanje žene je prevashodna dužnost časnog čovjeka”. U spomenutim i sličnim opisima prepoznajem lik svoje bake, sve do takođe Markonijeve rečenice: „Žena smatra da nije dobro da se svom bračnom partneru miješa u razgovor... jer mu time krnji ugled, muški ponos i dostojanstvo”. Danas, sa ove perspektive i vremenske distance, na starocrnogorsku ženu ne gledam samo kao na suprugu ili majku, već kao na temelj jednog nacionalnog i gorštačkog etnosa.

Radovan i Itana Stevović su zaista proživjeli jedan čudan i nadasve unikatatan život, ispunjen ljepotom i patnjom, okružen golom istinom življenja. Stoga se motiv života paralelno sa motivom smrti kao rijeka-ponornica javlja u romanu *Biografija jedne žene*, koji nasuprot tamnoj strani života u cjelokupnoj njegovoj strukturi, kao i u epilogu demonstrira i proslavlja onu svjetliju i ljepšu. Sila snage duha mnogo puta je pomogla akterima ovog romana da prebrode vrtloge istorijskog haosa koji haraju ljudskim životima i da teže Ljepoti i Harmoniji, istinskoj vječnosti Univerzuma. Ovakva ostvarenja su između ostalog dragocjena i važna ne samo sa literarnog, istorijskog, etnološkog aspekta ili kao svjedočanstvo njegovanja patriotskih vrijednosti, već i kao dokument koji služi za rekonstrukciju osjećanja, vrijednosnih sistema i svega onoga što proizilazi iz suštinskog shvatanja i poznavanja života.

Kod Crnogoraca je takođe neosporan kult žene kao majke, projektovan kao ljubav i pažnja prema njoj, koji su rijetko viđeni u tolikoj ljepoti i mjeri kao kod drugih naroda. Crnogorka je sama isticala neprikosnoveno prvenstvo muškaraca, koji su zauzvrat nastojali da opravdaju njeno povjerenje i ljubav.

Dok sam kucala stranice ovog romana pitala sam se da li je moguće da sam ja potomak žena koje su bile u stanju da bez lijekova prežive tifus ili otmu jagnje vuku iz čeljusti i da li se i savremeni čovjek svakodnevno susreće sa nekim vukovima i studenima, samo u drugom obličju. Da li su se i moje pretkinje

borile za pravo da vole, kao i današnje žene i da li je to ono što im je zajedničko? Možda neke od njih nijesu imale vremena da misle o tome i nikoga da opterećuju svojom mukom jer su znale da postoje i veće i da je milost božja da neko pretekne - jer Bog sve zna i sve vidi. Sa djetetom na prsima i burilom vode na leđima, sa korakom srne i okom orlice, srcem mlade, a pameću stare... bile su to Stare Crnogorke.

Ne vjerujem u nezabilježene sudbine - ono što nije zapisano nakon nekoliko generacija djeluje kao da se nije ni dogodilo. Objavljivanje romana *Biografija jedne žene* vođeno je mojom željom da aktere događaja, u prvom redu Milorada Stevovića, sačuvam od vrtloga potonuća i zaborava jer onaj koji zaboravi srca drugih - gubi svoje. Istovremeno, ovo djelo predstavlja autentično svjedočanstvo jednog naroda i države u najtežem periodu njene inače tragične i burne istorije, dobu fašističke okupacije. U tom pogledu odrazom sudbine u nizu faktora koji su se preklopili i učinili da ovaj roman konačno ugleda svjetlo dana mogu smatrati i činjenicu da se ono publikuje upravo u godini koja predstavlja 70 godina od pobjede nad fašizmom.

Nakon prekucavanja priloga ovom romanu *Omaž stradalim*, pitala sam se koliko je bilo teško dosegnuti najvišu tačku na skali praštanja i ljubavi - koliko je moralo biti teško zaslužiti raj u svijetu pakla.

Ljudska svijest nalik je kotačiću, koji se može vrtjeti unazad ili unaprijed. Podsvijest - to je ogroman kotač koji je teško zakotrljati i još teže zaustaviti. Naši preci su pokrenuli taj kotač podsvijesti stremljenjem ka Bogu, Ljubavi i Dobroti. Mi živimo po inerciji tog kretanja, povremeno dodajući snagu za njegovo održanje. Jer i danas u nama postoje ljudi koji jesu umrli, ali nijesu nestali.

Sofija Kalezić-Đuričković